

І. Л. Бала

КИЇВСЬКІ ГРИВНИ

з нумізматичної колекції Одеського державного археологічного музею

В древній Русі гривна була головною і найзначнішою ваговою і грошовою одиницею. Вона була мірилом всякої вартості. Про це свідчить хоча б той факт, що для виразу ваги золота і срібла ніякого іншого слова, крім гривни, письмові пам'ятники не згадують.

Гривна як головна грошова одиниця згадується в старо-руських літописах. Так, наприклад, з літопису під 882 р. дізнаємося, що Олег «устави... дань даяти от Новгорода гривен 300 на лето...»¹.

Під 907 р. той же Олег при заключенні угоди з греками бажає одержати від них «по 12 гривен на человека»².

Гривна як загальне мірило вартості виступає і в «Руській Правді», в штрафній шкалі якої вона відіграє головну роль.

«Аще смердь мучить смерда без княжа слова, то 3 гривны продажи, а за муку гривна кунь»³.

«Аще убиет мужь мужа..., то положить за голову 80 гривен».

«Аще ли будет... купець... то 40 гривен положит на нь»⁴.

80 гривен за голову «княжого мужа» (дружинника) сума занадто велика. Це рівноцінно тому, що віддати стадо з 23 кобил, або 40 корів, або 40 кабанів. Вважають, що вартість одного коня тоді дорівнювала 2—3 гривнам⁵.

Крім гривни, «Русская Правда» згадує інші грошові одиниці, які прирівнювались до частин гривни, а саме: ногата, куна, резана, вевриця або «векша» (білка).

Термін гривна як вища одиниця грошово-вагової системи зустрічається не тільки у східних слов'ян. Цим терміном користувалися південні і західні слов'яни.

За свідченням В. В. Святловського гривна була загально-слов'янською мірою, яку знали від муромських лісів до Карпат і від Москви до Праги⁶. Слово гривна для визначення грошово-вагової одиниці вживали поляки, серби, хорвати, чехи і литовці⁷.

¹ ПСРЛ, I, СПб., 1846, стор. 10, під 6388 р.

² Там же, стор. 12, під 6412 р.

³ Правда Русская под редакцией академика Б. Д. Грекова, М.—Л., 1940, стор. 113.

⁴ Правда Русская, стор. 104.

⁵ Б. А. Романов, Деньги и денежное обращение. История культуры Древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стор. 371.

⁶ В. В. Святловский, Прimitивно-торговое государство как форма быта. СПб., 1914, стор. 94.

⁷ И. И. Кауфман, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX в. СПб., 1910, стор. 16; А. Д. Гусakov, О некоторых явлениях в денежном об-

Деякі дослідники вважають, що слово гривна іноземного норманського походження⁸.

Проти норманського походження терміну гривни рішуче виступали такі відомі дослідники, як А. Кунік⁹, П. Мрочек-Дроздовський¹⁰, П. Казанський¹¹, В. Янін¹². На великому історико-метрологічному матеріалі вони переконливо показали неправильність норманської концепції походження гривни.

П. Мрочек-Дроздовський вважає слово гривна корінним слов'янським словом, а тому, на його думку, причислення цього слова до нормано-слов'янських є одною із крайностей норманізму¹³. Видатні дослідники древньоруської мови А. Г. Преображенський¹⁴ і І. І. Срезневський¹⁵ виводять слово гривну від слова «грива». В древній Русі гривною називали металевий обруч, який носили як окрасу на шиї, на «загривку»¹⁶.

Про те, що гривна була окрасою і знаком почесі в древній Русі, свідчать як письмові, так і археологічні данні. Так в Іпатевському літопису під 1228 р. повідомляється про Володимира слідує: «Икону же списа на золоте наместную святого Георгия и гривну златую възложить на нъ съ жемчугом»¹⁷. В цьому ж літописі гривна в розумінні окраси згадується і в іншому місці, а саме: «И милостынею, яко гривною утварю златою украсуся»¹⁸.

До нашого часу на території колишніх Київської, Вітебської, Володимирської, Рязанської губерній відкриті багаточисленні знахідки золотих і срібних шийних гривен¹⁹.

В. Л. Янін на підставі великого історико-метрологічного матеріалу переконливо доказав, що в древній Русі до середини X сторіччя існувала

рашени древней Руси. Изв. АН СССР, отд. экон. и права, № 3, М., 1946, стор. 235; С. Шодуар, Обзорение русских денег и иностранных монет..., ч. I, СПб., 1837, стор. 21; В. Л. Янін, Денежно-весовые системы русского средневековья, 1956, стор. 36—37.

⁸ М. Погодин, Исследования, замечания и лекции о русской истории, III, СПб., 1846, стор. 283. Он же, Норманский период русской истории М. 1859, стор. 172; Н. Н. Муравьев, Исторические исследования о древностях Новгорода... СПб., 1828; Н. П. Бауэр, Денежный счет Русской Правды, сб. «Вспомогательные исторические дисциплины». М.—Л., 1937, стор. 226, P. h. Krug, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, B-d II, S. Pbg., 1848, S. 274—275; Н. Falk und A. Torg, Norvegisch-dänisches Wörterbuch, L. 5—6, 1908, S. 346.

⁹ А. Кунік, О русско-византийских монетах, СПб., 1860, стор. 8.

¹⁰ П. Мрочек-Дроздовский, Опыт исследования источников по вопросу о деньгах Русской Правды, М., 1882, стор. 54.

¹¹ П. С. Казанский, Исследование о древней русской монетной системе в XI, XII, XIII веке. Зап. РАО, т. III, СПб., 1851, стор. 107—108, див. також т. VI, 1855 (ч. 2).

¹² В. Л. Янін, Денежно-весовые системы русского средневековья, стор. 25—26.

¹³ П. Мрочек-Дроздовский, вказ. твір, стор. 54.

¹⁴ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, М., 1958, стор. 158.

¹⁵ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, стор. 588.

¹⁶ В. И. Гошкевич, Монеты и медали, Херсон, 1910, стор. XIV; А. Д. Гусак, вказ. I в., стор. 236; Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. I, изд. I, СПб., примітка 296; Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПб., 1896, стор. 160; Н. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности, вып. V, СПб., 1897, стор. 127; П. С. Казанский, вказ. твір, 9; А. К. Марков, Русская нумизматика, СПб., 1906, стор. 10;

¹⁷ ПСРЛ, II, СПб., 1908, стор. 927, під 6796.

¹⁸ ПСРЛ, II, стор. 927, під 6796.

¹⁹ А. И. Черепнин, О гривенной денежной системе по древнимкладам Тр. МНО, т. II, М., 1899, стор. 173. И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. V, СПб., 1897, стор. 77—79. Г. Ф. Корзухин. Русские клады в IX—XIII вв. М.—Л., 1954, стор. 82, №№ 10, 11, стор. 91, №№ 31, 32...; В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 36.

єдина грошово-вагова система на чолі з стародавньою гривною, вагою в 68,22 г²⁰.

В середині X ст. замість загальноруської грошово-вагової системи утворюються дві місцеві грошово-вагові системи — північна і південна.

«Створення місцевих грошових систем взагалі, — пише В. Л. Янін, — а тим більше, коли вони приходять на зміну єдиній грошово-ваговій системі — явище прогресивне в умовах раннього феодалізму. Воно свідчить про зародження місцевих ринків і визначення територіальної сфери їх дій»²¹.

До південної грошово-вагової системи належать і так звані київські шестикутні гривни.

В нумізматичному кабінеті Одеського державного археологічного музею зберігаються чотири срібні київські гривни:

І. Київська гривна (інв. № 52417, рис. 1) має форму правильної шестикутної товстої пластинки. Лицева сторона гривни густо всіяна дрібними точками, які утворилися в процесі лиття. Крім цього, на лицевій стороні і по краях гривни є ще більші западини. Нижня поверхня гривни не зовсім рівна, в центрі і по краях її — заглиблення.

В результаті довгого вживання гривни, як грошового знаку, по її краях утворилися зазублини. Вага гривни — 154,7 г, довжина — 78 мм, ширина — 36 мм, висота — 10 мм. Проба — 90. Гривна добре збереглася.

Останні три срібні гривни (інв. №№ 52419, рис. 2; 52420, рис. 3; 52421, рис. 4) за формою і за розміром (з невеликими відхиленнями) цілком аналогічні вищеописаній київській гривні. Їх вага відповідно: 157,8 г, 160,1 г, 159, 7 г. Проба всіх гривен — 95.

Київські шестикутні злитки були знайдені на території Київщини, Волині, Смоленщини, на Нижній Десні і на середньому Дніпрі.

На даний час відкриті численні скарби срібних шестикутних злитків. Особливо багато їх знайдено на території Києва і його околиць²².

Особливе значення мають для нас скарби київських злитків, які супроводжуються візантійськими монетами, що дають змогу датувати київські гривни. Але таких скарбів відкрито всього лише три. В 1889 р. в київському скарбі в садибі Гребінівського разом з київськими гривнами та іншими срібними і золотими речами були виявлені два візантійських соліди Олексія Комнена (1081—1118 рр.)²³.

В 1900 р. в скарбі із села Сахнівки було виявлено 8 київських гривен, обрізок золотої гривни і дві візантійські золоті монети Мануїла і Комнена (1143—1180 рр.)²⁴.

Нарешті в Старо-рязанському скарбі було знайдено Київський шестикутний злиток і 18 мідних візантійських монет Олексія та Іоанна Комненів (1081—1143 рр.)²⁵.

²⁰ В. Л. Янін, Денежно-весовые системы русского средневековья; Він же. Денежно-весовые системы домонгольской Руси. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1954.

²¹ В. Л. Янін, вказ. тв., стор. 205.

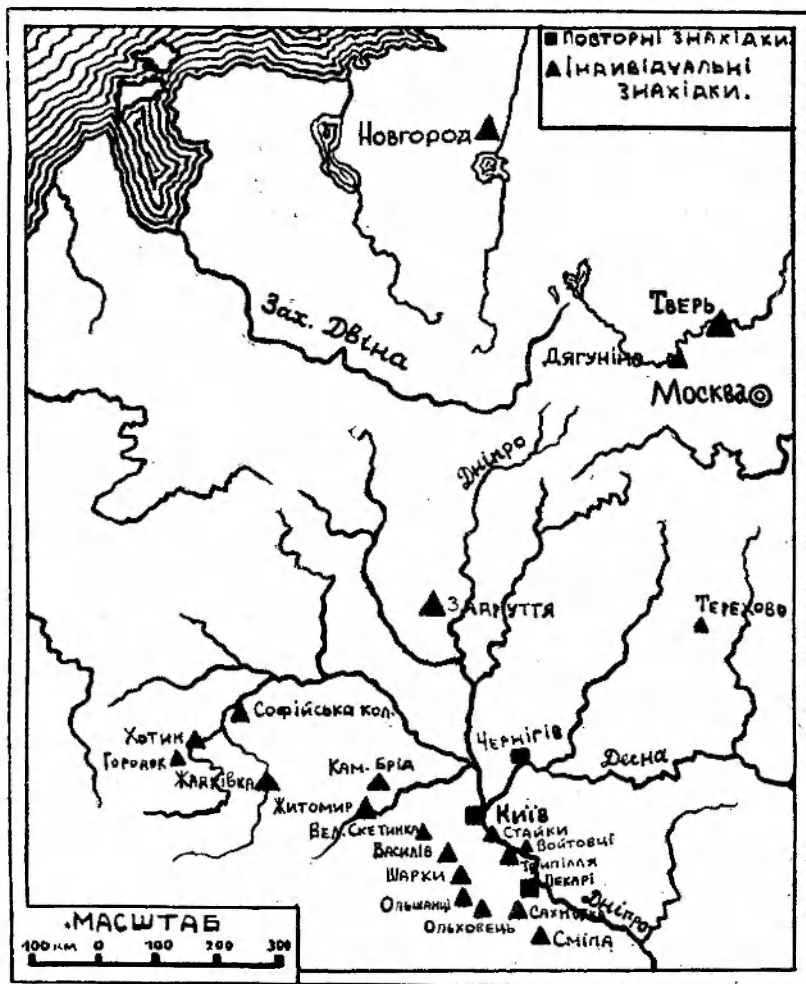
²² Д. Я. Самоквасов, Основание хронологической классификации и каталог коллекции древностей. Варшава, 1892, стор. 83—84; Н. Кондаков, вказ. тв., стор. 137—138; Н. Беляшевский, Монетные клады Киевской губернии. К., 1889, стор. 7—8. А. А. Ильин, Топография кладов серебряных и золотых слитков. Петербург, 1921, стор. 26—30; Г. Ф. Корзухина, вказ. тв., стор. 110, № 76; стор. 91, № 31, 32; И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. тв., стор. 119—121; А. Орешников, Опись серебряным монетным слиткам... ТВ. МНО, т. II, 1899, стор. 219.

²³ В. Б. Антонович, вказ. тв., стор. 36.

²⁴ А. А. Ильин, вказ. тв., стор. 27, № 91.

²⁵ В. Л. Янін, вказ. тв., стор. 170.

Знахідки київських шестикутних злитків з візантійськими монетами і послужили основою для датування їх XII — першою половиною XIII ст. Але В. Л. Янін, опираючись на колосальний метрологічний матеріал і враховуючи велику кількість знахідок шестикутних злитків без супровідного матеріалу взяв під сумнів прийняте в сучасній історичній літературі

Карта знахідок київських гривен XII ст. (за Ільїним)

звуження датування київських гривен. Ці сумніви в певній мірі підтвердилися в 1954 р., коли при розкопках на Нервському Кінці Новгороду шестикутний злиток був знайдений вперше в недоторканому прошарку на шарувань другої половини XI в.²⁶

Слід відмітити, що А. І. Черепнін вважав, що київські срібні гривни мали обіг на Русі в X—XI ст.²⁷

²⁶ В. Л. Янін, вказ. тв., стор. 171.

²⁷ А. І. Черепнін, вказ. тв., стор. 181.

За місцем знахідок гривен шестикутної форми в літературі за ними закріпилась назва київських²⁸.

Топографія скарбів за київськими гривнами свідчить про те, що ці гривни відливалися в південній Русі, а не завозились з сусідніх країн шляхом торгових зносин²⁹.

Російські майстри відливали гривни-злитки в спеціальних формах. Лиття гривен не являло будь-якої технічної складності.

Всі вищезгадані київські гривни, які зберігаються в ОДАМ, мають різну вагу.

І. Г. Спаський пояснює різну вагу гривен тим, що їх відливали у відкритих формах, а при розливанні срібла з одного тигля в декілька форм завжди був перелив або недолив срібла, що й позначилось на вазі, тим більше, що на гривнах немає ніяких слідів вирівнювання їх ваги шляхом доповнення, або усунення лишку³⁰.

Про лиття гривен в Київській Русі повідомляється в письмових джерелах того часу. Так в Іпатевському літопису під 1288 р. повідомляється, що волинський князь Володимир Василькович «блюда серебрянаа и кубь-кы золотые и серебряные сам перед своими очима поби и поля в гривны»³¹.

Слід відмітити дуже високу пробу київських гривен. Як відомо з літопису, в договорі 1229 р. князь Мстислав визначив точне срібло без 10 золотників (тобто прийом гривни і карбованця не нижче 90 процентів проби)³².

Київська гривна виникла під впливом торгових зносин з Візантією. Своєю вагою вона дорівнювала половині візантійської літри.

На зв'язок київської гривни з візантійською літрою вперше вказав В. М. Татищев³³. Думку Татищева поділяє більшість дослідників.

В нумізматичному кабінеті Одеського археологічного музею зберігаються дві мідні гривни (інв. №№ 52054, 52055). Обидві гривни шестикутної форми і майже однакові: лицеві сторони обох гривен густо всіяні дрібними западинами, які утворилися в процесі відливання. На нижніх поверхнях залишилися сліди застигання металу. Краї гривен обрубані, що свідчить про те, що їх відливали в одній формі, де містилось кілька гнізд для гривен.

Гривна важить близько 150 г, завдовжки вона 78 мм, завширшки 39 мм. Обидві гривни покриті окисом.

Кілька мідних гривен було знайдено при розкопках В. В. Хвойки на території Києва. В. В. Хвойка відносив ці мідні гривни до новгородського типу і вважав, що вони були в обігу до 15 ст., називаючись мабуть «ногатами»³⁴.

А. А. Ільїн не згоджується з цією думкою В. В. Хвойки³⁵. Мідні гривни з колекції ОДАМ, як і срібні, невідомого походження; своєю формою вони нагадують київські гривни, хоча техніка їх відливання зовсім інша.

²⁸ За свідченням В. В. Святловського шестикутні злитки були вперше названі «київськими» І. Фундуклеем в його «Статистическом описании Киевской губернии». Див. В. В. Святловський, вказ. тв., стор. 106.

²⁹ А. И. Черепнин, О киевских денежных гривнах. Тр. XI археологического съезда в Киеве 1899 г., т. III, 1902, стор. 53.

³⁰ И. Г. Спасский, Русская монетная система, М., 1957, стор. 35.

³¹ Летопись по Ипатьевскому (Ипатскому) списку под 6797 г., СПб., 1871, стор. 601.

³² А. К. Марков, вказ. тв., стор. 10.

³³ В. Н. Татищев, Лексикон российской исторической, географической политической и гражданской, ч. II, СПб., 1793, стор. 89.

³⁴ ИАК, Прибавление к выпуску 31, СПб., 1909, стор. 83.

³⁵ А. А. Ильин, вказ. тв., стор. 27.

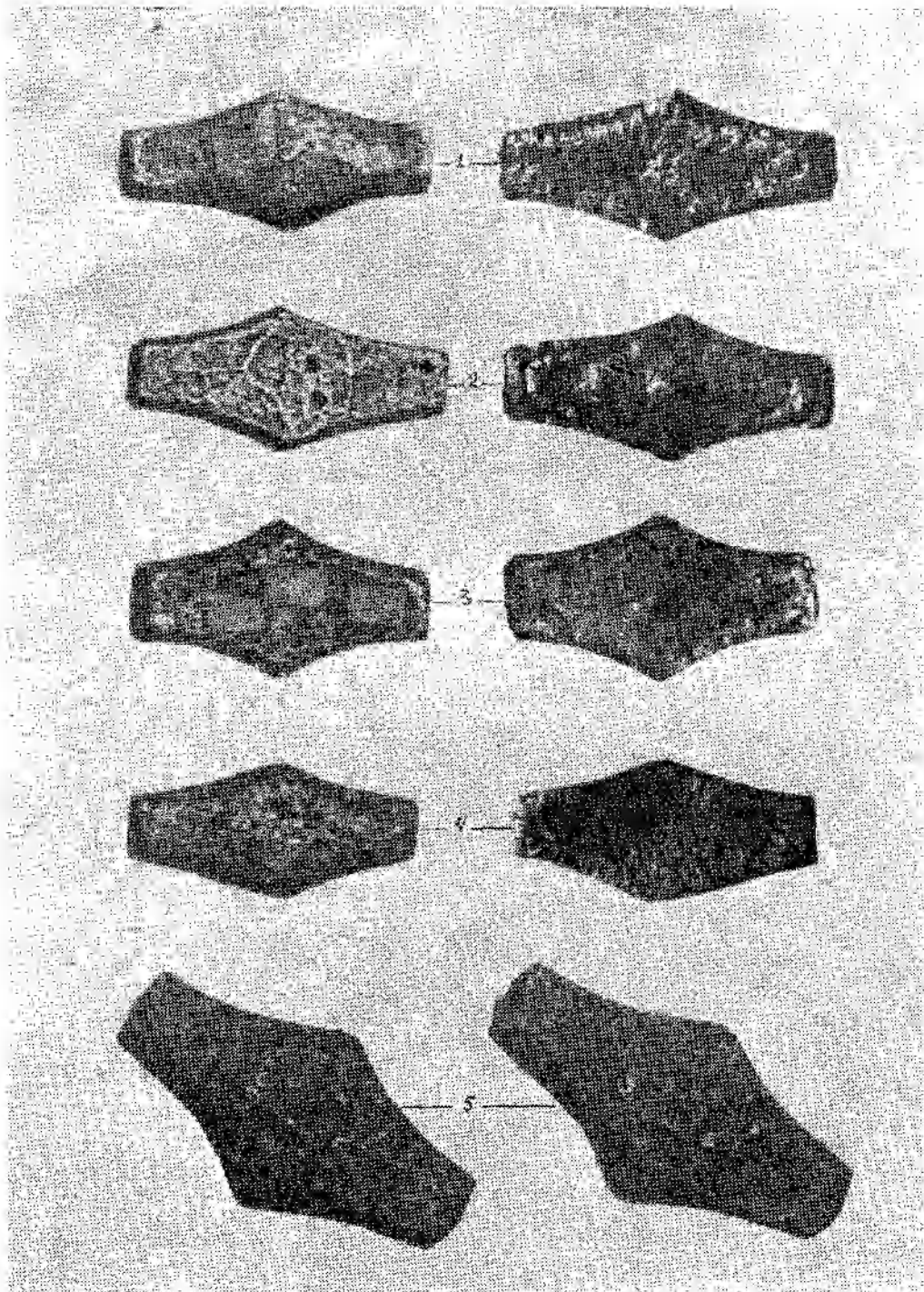

Рис. 2.

Письмові пам'ятники нічого не згадують про мідні гривни. Можливо мідні гривни в давнину називалися кунами, про які в одному із джерел говориться: «связаша его двомя веригами и куну железную на выю возложиша»³⁶.

Знахідки мідних київських гривен, а також глухі натяки в письмових джерелах ще раз підтверджують гіпотезу про те, що в Київській Русі поряд з золотими і срібними були в грошовому обігу і мідні гривни.

³⁶ Цит. по П. С. Казанському, вказ. тв., стор. 116.